

Тепер ми знаємо, чому і як...

(Відгук про книгу: *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів.* – К., 2013)

Наумов С. О.

Останніми роками продовжує зростати кількість (і якість) наукової літератури, присвяченої політиці імперської Росії в національному і, зокрема, українському питанні [див., напр.: 2; 5; 10; та ін.]. Разом з тим документальне забезпечення проблеми настільки слабе, що навіть такі ключові для цієї проблеми нормативні акти, як Валувєвський циркуляр 1863 р. чи Емський указ 1876 р., тривалий час були відомі здебільшого в викладі, «з других рук», не піддавалися спеціальному джерелознавчому аналізу. Не дивно, що, наприклад, з приводу документа 1863 р. дослідники до останнього часу мусили констатувати: «Як це не парадоксально, але досі залишаються актуальними, як мінімум, три питання: яким є діловодний різновид цього документа (і, відповідно, його «статус»); який саме текст слід вважати «циркуляром»; як датувати цей акт» [13, с. 629]. З текстом не менш одіозного циркуляру П. Столипіна 1910 р. й досі обізнані хіба що поодинокі фахівці, тож, скажімо, авторитетні автори найновішої праці про поліцію імперської доби в Україні змушені посилатися не на його текст, а на іншого українського дослідника [1, с. 475]. Таке становище пояснюється насамперед тим, що далеко не всі українські історики можуть дозволити собі розкіш працювати в центральних архівах Російської Федерації, а необхідних документальних публікацій було обмаль. Невелику частину важливих документів було надруковано ще в 1930 р. у книзі Ф. Савченка [8], доступ до якої був надовго втрачений, помертвому виданні архіву відомого російського (народженого в Харкові) історика В. Дякіна [4], спеціальних збірниках, присвячених історії національної політики, міжнародних відносин та українського руху імперської доби [6; 11; 14; та ін.]. Зрозуміло, що незнання чи неточне знання законодавчої основи і владних практик відкриває простір для викривлення історичних реалій, спекуляцій та емоційних, нерідко полярних оцінок національної політики самодержавства.

Вихід у світ рецензованого збірника [13] має істотно поліпшити ситуацію. Його підготував висококваліфікований творчий

колектив співробітників Інституту історії України НАН України та Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (ЦДІАК України): Геннадій Боряк, Василь Баран, Любов Гісцова, Людмила Демченко, Ольга Музичук, Петро Найдено, Валентина Шандра. Відповідальний редактор – заступник директора Інституту історії України НАН України з наукової роботи, завідувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України Г. Боряк, один із найбільш плідних і авторитетних вітчизняних фахівців у галузі археографії, джерелознавства й архівознавства.

Збірник містить 296 документів, 232 з яких публікуються вперше. Основний їх масив залучено з фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві (понад 200 одиниць) та Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (понад 40). Окрему групу складають «Докладные записки, мемориалы и др. документы, касающиеся отмены ограничения украинского языка в дореволюционной России» – друковані копії матеріалів, зібраних у 1905 р. Комітетом міністрів у зв'язку з розглядом питання про скасування обмежень на друк українською мовою (зберігаються в відділі рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника).

За походженням це в основному справочинна документація центральних і місцевих імперських інституцій, які здійснювали регуляторну політику щодо мовного аспекту «українського питання»: Канцелярії Синоду, Канцелярії міністра внутрішніх справ, Головного управління у справах друку, цензурних комітетів, жандармських управлінь і охоронних відділень, місцевих адміністративних і судових установ та ін. Їх доповнюють документи з особових фондів відомих українських діячів В. Антоновича, О. Лотоцького, М. Сумцова.

Хронологічно документи, представлені у збірнику, охоплюють період з 1847 р. по 1914 р. – від розгрому Кирило-Мефодіївського товариства до початку Першої світової війни. Їх зміст, на думку упорядників, не лише є відображенням «протидії імперського центру процесам утвердження української нації», а й «демонструє широку палітру різних форм протистояння між владою і суспільством крізь призму регулювання/заборони/обмеження/дозволу на вживання української мови» (с. LIII). З цього погляду опубліковані матеріали

можна поділити на дві групи. Першу, кількісно значно більшу, складають документи імперських установ, пов'язані з їхнім реагуванням або на суспільну актуалізацію проблеми української мови, або ж на відповідні розпорядження центральної влади. Вони розкривають передумови, обставини й наслідки появи Валуєвського циркуляру 1863 р., Емського указу 1876 р. та інших нормативних актів, які регулювали українське мовне питання в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Значна частина матеріалів відображає виконання цензурними установами обмежувальних актів щодо української літературної мови. Друга група репрезентує позицію української громадськості, її намагання протистояти цензурним обмеженням і заборонам. Обидві групи об'єднує тема української ідентичності як причини й наслідку мовного питання, її розуміння й оцінка перспектив з боку влади та різних громадсько-політичних течій імперського соціуму.

Не характерними для такого роду видань, але доречними і влучними є епіграфи, що відкривають збірник, відразу маніфестуючи його концепцію. Вислів засновника династії володарів Сербії (XII ст.) Стефана I Немані («народ, який губить свої слова, перестане бути народом») вказує на значущість мовного питання, його ключову роль для національної ідентичності. Але, можливо, упорядники заклали й менш очевидну, конотативну алюзію на асиміляторську спрямованість національної політики самодержавства, глибинний мотив поведінки російської імперської влади щодо мовного питання. Про усвідомлення царською адміністрацією значення українського мовного питання та пов'язаних з ним загроз свідчать слова тимчасового харківського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова (1881 р.): «Заміна малоросійською мовою мови російської у викладанні, хоча б навіть у початкових школах, заміна російських підручників написаними малоросійською мовою [...], логічно призводить у майбутньому до запровадження малоросійської мови у вищих навчальних закладах і до заміни нею мови державної у законодавстві, суді й адміністрації, загрожує незліченними ускладненнями та небезпечними змінами у державному ладі єдиної Росії» (с. III).

Збірник відкривають дві змістовні статті, які різнобічно актуалізують мовне питання, розкривають його генезу і зміст за імперської доби: «Мова як засіб формування національної ідентичності» доктора історичних наук, провідного наукового

співробітника відділу історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України НАН України В. Шандри та «Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження» доктора філологічних наук, директора Інституту української мови НАН України П. Гриценка.

Хоча назва першої статті провокує очікування авторських рефлексій націоналістичного характеру (і частково ці очікування справджуються), її зміст усе ж більше стосується боротьби навколо мовного питання як серцевини «українського проекту» XIX – початку XX ст. Не виключено, що тут переважили наукові зацікавлення авторки: В. Шандра широко відома своїми дослідженнями російської імперської адміністрації на території України, тож добре обізнана з тогочасними владними практиками. Приховано полемізуючи з тими істориками, які наполягають на відсутності в самодержавства концептуалізованої національної і, зокрема, мовної політики, а отже, й неможливості її предметного дослідження, вона переконує, що «мовну політику, при всій її суперечливості, можна і варто реконструювати навіть тоді, коли вона не була чітко артикульованою, суворо регламентованою і не носила лише заборонний характер» (с. XIV). Така реконструкція, на думку В. Шандри, передбачає насамперед з'ясування владного й суспільного бачення проблеми, розуміння її суті та ставлення до неї, причому в широкому історичному контексті. Відповідно до цього у статті поставлено завдання вивести дослідження на «імперські обрії», визначено його ключові питання: «Як ставилася верховна влада імперії до мов тих народів, територію яких вона набула? Як еліти оцінювали її заходи, спрямовані на обмеження функціонування їхніх мов? Як влада і сама еліта розуміли співіснування державної російської мови і мов народів, що стали підданими російського імператора? І, окрім того, чи вважалася мова основним каталізатором у конструюванні української нації з точки зору як прихильників її розвитку, так і імператорської влади?» (с. VIII). Погоджуючись із тим, що вказані питання заслуговують бути лейтмотивом такого дослідження, все ж відзначимо, що деякі з них вибудовані в рамках націоналістичного (національного) дискурсу, створюючи враження, ніби влада й еліти справді могли тоді мислити відповідними категоріями. Характеризуючи ставлення самодержавства до мов народів приєднаних територій, авторка слушно виходить з того, що «політика верховної влади Російської

імперії до мов інших народів не була заздалегідь продуманою і не мала раз і назавжди визначеного характеру». На відміну, наприклад, від О. Міллера, який пропонує обмежити застосування терміну «русифікація», враховувати при цьому дійсні мотиви і зміст діяльності влади, її цілі й наслідки в сенсі акультурації/асиміляції, заперечує проти беззастережного визнання русифікаторських мотивів царизму в українському питанні [5, с. 55-72, 81], для В. Шандри останні є незаперечними. Вона не тільки послідовно вживає термін «мовна русифікація» щодо української ситуації, а й наголошує на її ексклюзивності, відзначаючи, що імперія не замірялася на мову та літературу інших народів, не витісняла їх з основних сфер побутування (с. XIV).

У підрозділі «Мовна ситуація в губерніях Лівобережної і Правобережної України» привертають увагу не зовсім звичні оцінки мотивації опонентів самостійної української мови. По-перше, вона пов'язується з політичною ситуацією (у зв'язку з Другим польським повстанням проімперська частина «малоросів» вважала, що «створенням особливої української мови можна зашкодити формуванню спільної антипольської єдності»). По-друге – з функціональними можливостями мови: «непотрібністю» слабкої, нерозвиненої української мови за наявності потужної, зрілої російської (с. XV-XVI). Не заперечуючи існування цих мотивів, все ж можна висловити сумнів щодо їхньої визначальності. Вони мали швидше ситуативне, тактичне значення, а справжні причини несприйняття української мови були глибшими. Коли суспільна ситуація змінювалась, з'являлись нові аргументи, але ставлення до української мови залишалось таким самим.

Мотивація української сторони окреслена, поміж іншим, в підрозділі «Мова як основний елемент української ідентичності». Для В. Шандри є безсумнівним, що «мотивація українофілів щодо конструювання української мови впливала з культурної моделі нації, покликаної виокремити, відмежувати українську ідентичність від російської шляхом виявлення її цінностей та проявів відмінностей, зокрема мовних» (с. XVIII). Подібні констатації нерідко зустрічаються в сучасній, особливо російській літературі і, як правило, слабо аргументуються. На нашу думку, в даному випадку має місце певне перебільшення рівня концептуалізації уявлень українофілів другої половини XIX ст. в націоналістичному сенсі (зокрема, їхньої обізнаності з «культурною» чи якимось іншими

«моделями нації»), глибини усвідомлення і цілеспрямованого вибудовування ними своєї діяльності як націєтворчої. Без ґрунтовного дослідження політичної культури українофілів, з'ясування, що саме з тогочасних модерних націоналістичних теорій і наскільки глибоко вони засвоїли, чи керувалися цими теоріями на практиці, такі твердження віддаватимуть спекулятивністю і штучною есенціалізацією, міфотворчістю на модерний лад. Цікаво, що там же В. Шандра пов'язує увагу українофілів до мови не стільки з конструюванням нації, скільки з потребою досягнення «соціального благополуччя і суверенності» та протистояння асиміляції. В окремому підрозділі статті характеризується значення освіти «в процесі соціалізації та формуванні ідентичності».

Розглядаючи «чинники Валувської заборони», авторка закидає імперській владі недалекоглядність та недооцінку стану української літературної мови, за якого «твердити про відсутність мови було великою неправдою», а також вказує на незаконність заборони (с. XXIV). В оцінці дій влади (з метою не дати мові можливості «стати основним елементом при творенні української ідентичності») теж присутній елемент штучної модернізації тогочасних уявлень, есенціалізації нібито властивого їй модерного націоналістичного дискурсу.

Не залишать читача байдужим і інші підрозділи цієї, безумовно, цікавої і змістовної, в хорошому науковому сенсі провокативної статті, присвячені подальшим епізодам боротьби на «мовному фронті» другої половини XIX – початку XX ст.: «Інтелектуалізація мови: від розмовної до текстів книжок та маркера етнічної єдності українських земель», «Сумніви у легітимності заборон української мови», «Вимоги щодо викладання українською мовою та її вивчення у школі».

П. Гриценко у статті «Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження» виходить з необхідності «урахування багатьох факторів, що впливали на стан та функціонування мови як багатовимірною лінгвальною й соціо-культурною феноменом» (с. XXXIX). При цьому він цілком слушно наголошує на вадах, притаманних вітчизняним дослідженням з цієї проблеми, які її не лише збіднюють, а й певною мірою спотворюють, деформують. Зокрема, відзначено вузькість і повторюваність джерельної та фактографічної бази праць – у той час, коли в архівах і рукописних фондах бібліотек залишаються неопрацьованими матеріали

першочергової важливості, які відображають необхідний історичний контекст розвитку української мови, формування й функціонування обмежувальних/заборонних нормативних актів, суспільної полеміки навколо цих питань. На думку автора, такий стан справ «унеможливило цілісне відтворення цього етапу історії української мови і культури, опису соціальної історії та історії мови» (с. XL). Водночас традиція посилається на одні й ті самі «хрестоматійні» урядові акти (як-то Валувєвський циркуляр чи Емський акт) без належної уваги до багатьох інших створює видимість «епізодичності чи випадковості» владних практик щодо української мови («насправді обмеження української мови були тривалими в часі й послідовними») та протистояння між українськими патріотами і їх опонентами.

Системність дій влади в мовному питанні, в основі яких була «докладно опрацьована система законів», була детермінована можливою загрозою для імперської цілісності та домінантного статусу російської мови. Тому вони перебували не стільки в мовно-культурній, скільки політичній площині («політичний дискурс оцінювання») та мали потужне ідеологічне обґрунтування, основними векторами якого щодо української мови були: статусність («наріччя», обласна мова), актуальність (непотрібність, «надлишковість»), функціональність (недостатність, непридатність, обмежені можливості).

Наслідки обмежувальних заходів П.Гриценко описує в такий спосіб, що вони мають актуальність не лише для тогочасного, а й для нинішнього суспільства: «Цілеспрямовані утиски в Росії всього зорієнтованого на українськість сформували дві моделі аксіології української мови в українському соціумі: одна – це усвідомлення суспільного значення рідної мови, визнання її високого рангу в ієрархії цінностей нації; така оцінка спонукає до захисту української мови; друга – індивідуальне ставлення до мови, байдужість і згода з будь-якими обставинами, зокрема й мовного буття, самооцінювання належності до українськомовної спільноти як ознака меншовартості. Друга модель породжує мовний конформізм, обниження мовної стійкості окремої особи чи мікроколективів, невизначену етнічну самоідентифікацію та пригамоване прагнення до її визначення» (с. LII).

У збірнику вміщено два додатки, які мають переважно історіографічну цінність, як відображення актуалізації і бачення

проблематики становища української мови поза межами України в різні історичні епохи. Один з них – це факсимільне відтворення раритетної брошури «Заборона українського слова в Росії. Реферат Петербурзької академії наук в справі знесення українського слова з додатком Історичної записки К. А. Воєнського і вступним словом проф. М. Грушевського» (Скрентон, 1916). Другим додатком є переклад українською передмови В. Дмитришина до мюнхенського перевидання книги Ф. Савченка. Оригінальний англomовний текст передмови, як і саме перевидання, нині важко назвати «рідкісним» (с. LIV) завдяки електронній бібліотеці «Diasporiana» [9], проте відтепер шлях до нього завдяки перекладу, безумовно, полегшиться.

Зручність роботи зі збірником значно підвищується завдяки вміщеним коментарям, анованому покажчику імен, покажчику географічних назв, переліку використаних архівних фондів та публікацій документів, переліку документів. Особливу цінність становить «Покажчик українськомовних рукописних та друкованих творів, що розглядалися цензурними органами». Наведена в ньому інформація про ідентифіковані упорядниками близько 600 одиниць окремих творів, збірок, підручників, часописів (290 з яких було частково чи повністю було заборонено цензурою), слугуватиме вагомим доповненням до існуючих довідників [3; 7; 12; та ін.]. Збірник ілюстрований, що само по собі заслуговує на відзнаку, до того ж ілюстрації (фотокопії окремих сторінок українських видань, документів, рукописів) вдало урізноманітнюють, унаочнюють і уточнюють сприйняття, даючи уявлення про «обличчя» української літератури.

Становище рецензента зобов'язує до висловлення зауважень, тим більше, що деякий ґрунт для них усе-таки є, попри високий науковий рівень видання, старанну роботу упорядників, редакторів і видавців.

На нашу думку, не зовсім вдала назва: якщо понятійні пари «українська ідентичність – мовне питання», «мовне питання – державне регулювання» добре узгоджуються, то «державне регулювання» важко співвіднести з поняттям «українська ідентичність» хоча б тому, що останню імперська влада якраз не визнавала, не кажучи вже про можливість її регулювання (при тому, що вжиті владою заходи, звісно, так чи інакше впливали на формування ідентичності). Крім того, документів, які б безпосередньо відображали українську ідентичність (її прояви,

зміст, еволюцію, поширення тощо) у збірнику обмаль – очевидно, це завдання для наступних збірників. Перспективними і плідними в цьому відношенні можуть бути документи, які її засвідчують (наприклад, резолюції сільських сходів, учительських з'їзді, земських зібрань з вимогами української мови навчання, автономії України та ін.), джерела особового походження (листування, щоденники, спогади та ін.), офіційні матеріали (звіти, огляди, аналітичні довідки Департаменту поліції, губернаторів, жандармських управлінь) з характеристикою суспільних настроїв. Частково вони опубліковані, але у зв'язку з іншою проблематикою, тож не систематизовані, а здебільшого чекають на свій час у архівах та сховищах рукописів.

Супровід деяких документів небездоганний. Так, «Програма української молоді», схвалена I з'їздом Українських студентських громад (Київ, 1898 р.), у збірнику подана, відповідно до жандармської версії, як відозва комітету міфічної «Молодої України» (док. № 195, с. 286), при цьому остання в коментарях характеризується як «напівлегальна українська організація в Австро-Угорській імперії» (с. 637). Документ № 232 від 8 травня 1905 р. (с. 360-362) має заголовок «Циркуляр Головного управління у справах друку цензурним комітетам про допущення до друку для народного читання лише «безумовно безвредних» книг українською мовою». Тим часом у тексті українська (малоросійська) мова не згадується, тож заголовок, всупереч змісту документу, створює ілюзію, нібито «безвредные» книги українською мовою дозволялося друкувати. Про Д. Багалія в коментарях (с. 692) зазначено, що «впродовж 1906, 1910–1914 рр. Петербурзька академія наук обирала його членом Державної ради». Насправді він обирався за так званою «академічною» квотою від Академії наук та університетів, а був виборщиком від Харківського університету. Принципове значення має хибне датування членства Д. Багалія в Українській Академії наук (з 1919 р.). У дійсності він став академіком УАН від часу її заснування (14 листопада 1918 р.), а перенесення цієї дати на 1919 р. перегукується з радянською історіографічною традицією приписувати заснування УАН більшовикам. У покажчику імен (с. 718) фігурують «Коваленко О. К. – селянин з хут. Власова Наголінської волості Бірючанського пов. Воронезької губ., звинувачений у замовленні передруку тексту і нот гімну «Ще не вмерла Україна» в Києві в друкарні П. Барського» і «Коваленко О. К. (1880–1927) –

український поет, перекладач, видавець». Тим часом ці відомості стосуються однієї особи. На тій самій сторінці про Г. Коваленка-Коломацького вказано лише, що він був членом Одеської громади, хоча про цього відомого українського письменника вдосталь інформації в численних вітчизняних енциклопедіях. В довідці про О. Катренка (с. 716) не зазначено його справжнє прізвище (Катрухін). Дуже вибірково й неповно подані псевдоніми й криптоніми.

Проте відзначені тут «нерівності» наскільки незначні, що більшість читачів їх навіть не помітять. Натомість гідно оцінити наукову й суспільну значущість збірника легко зможе кожен, хто його хоча б погортає. Втім, можна бути впевненим, що, відкривши цю книгу, ніхто не зможе так просто від неї відірватися.

Примітки

1. *Бандурка О. М.* Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. – 1917 р.): історико-правове дослідження / О. М. Бандурка, В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш. – Харків, 2012. – 616 с.
2. *Бардаш О. Д.* Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку XX століття (1900-1917 рр.) / О. Д. Бардаш. – К., 2011. – 208 с.
3. *Друкований* зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України, 1798–1923 / Національна парламентська бібліотека України; В. В. Патока (ред.), Р. С. Жданова (уклад.), І. О. Негрейчук (уклад.). – Київ; Харків, 1999-2008. – Вип. 1-4.
4. *Дякин В. С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.) / В. С. Дякин. – СПб., 1998. – 1000 с.
5. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М., 2006. – 248 с.
6. *Национальная политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия).* – М., 1997. – 643 с.
7. *Репертуар* української книги 1798–1916: Матеріали до

- бібліографії. У 9-ти тт. / Л. І. Крушельницька (відп. ред.) Л. І. Ільницька, Я. Р. Дашкевич. – Львів, 1995-2005. – Т. 1-9.
8. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860 – 1870-х рр. / Ф. Савченко. – Харків; Київ, 1930. – 430 с.
  9. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 року / Ф. Савченко. – Мюнхен, 1970. – 415 с. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/7283-savchenko-f-zaborona-ukrayinstva-1876-roku/>. Доступ – 11.04.2013 р.
  10. *Сарнацький О. П.* Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.) / О. П. Сарнацький. – Запоріжжя, 2006. – 709 с.
  11. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. – К., 2001. – Т. 5-6.*
  12. *Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1798–1923: Бібліогр. покажчик. У 3-х тт. / М. Д. Бойченко, С. А. Дзюбич, Т. Б. Королькова та ін. – К., 2003. – Т. 1-3.*
  13. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К., 2013. – LXII; 810 с.; іл.*
  14. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Б. м., 1983. – Т. 1. – 510 с.*

Kancelaria organów władzy w Galicji. Wybór źródeł, wstęp i opracowanie A. Górak i K. Latawiec, Lublin 2012. – 238 s.

Посохов С.І.

Доктори Артур Горак та Кшиштоф Лятавець, науковці Університету Марії Кюрі-Складовської в Любліні, підготували до друку цікаву документальну збірку. Ці джерела дозволяють з'ясувати функціонування канцелярій органів влади та управління в Галичині в період з останньої третини XVIII ст. до 1918 р., коли ця історична область була частиною Австро-Угорщини. Підготовці зазначеної праці сприяли багаторічні джерелознавчі розвідки та дослідження історії органів влади та управління Польщі, які здійснили ці автори¹.

У будь-якому посібнику з джерелознавства історії України відзначається важливість дослідження діловодної документації органів влади та управління, які діяли в центрі та адміністративних одиницях, у різних регіонах країни. Більше того, відтепер у джерелознавчих студіях нерідко зазначають, що сучасні методи роботи з масовими джерелами, передовсім із застосуванням комп'ютерних технологій, допомагають здійснити обробку діловодних матеріалів (особливо тих, які мають формуляр), що відкриває нові перспективи досліджень діяльності адміністративних органів у різні часи на теренах різних держав. Втім таких досліджень, де б надавався глибокий аналіз діловодної документації, не так і багато.

Отже, видання джерел, яке підготували А. Горак та К. Лятавець, важливе та актуальне як точки зору дидактичної – підготовки фахівців-істориків, архівістів, в тому числі й в університетах України, так й для подальших джерелознавчих та суто історичних досліджень.

Книга містить коротке вступне слово авторів, в якому визначені завдання роботи із вивчення «канцелярій» Галичини. Далі автори

¹ Górak A. Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867 – 1918). Studium administracyjne i prozopograficzne. - Lublin – Radzyń Podlaski, 2006; Górak A. Rosyjska kancelaria akt spraw w urzędach lubelskiej gubernialnej administracji ogólnej w latach 1867–1918. - Lublin, 2008; Dzieje biurokracji na ziemiach polskich /pod red. A. Góranka, K. Latawca i D. Magiera. T.3. - Lublin-Siedlce, 2009; та ін.